

JACEK KORDEL

ORCID: 0000-0003-2334-292X

e-mail: j.kordel@bn.org.pl

Regine Dehnel, *Übernommen, weiterverteilt, zerstreut. Die Zentralstelle für wissenschaftliche Altbestände und NS-Raubgut nach 1945*, unter Verwendung von Vorarbeiten von Hannah Neumann, mit einem Geleitwort von Achim Bonte, Frankfurt am Main, Klostermann, 2024, 1022 s., ISBN 978-3-465-04633-2

DOI: 10.36155/RBN.55.00008

Regina Dehnel, badaczka związana z Biblioteką Państwową w Berlinie (Deutsche Staatsbibliothek), od lat zajmująca się zagadnieniami proveniencyjnymi, przedstawiła dzieje Centralnej Składnicy Starszych Zasobów Naukowych (Zentralstelle für wissenschaftliche Altbestände), instytucji działającej w Niemieckiej Republice Demokratycznej w latach 1953–1990. Autorka opisała zadania i funkcje składnicy oraz system (re)dystrybucji książek i czasopism. Swoje dociekania oparła na rozległym zasobie źródeł, obejmującym dokumentację urzędową, korespondencję, księgi akcesyjne i katalogi. Dehnel przedstawiła działalność składnicy w czterech kolejnych rozdziałach, z których każdy obejmuje okres około dziesięciu lat. Tekst uzupełnił wykaz wykorzystanych źródeł i literatury, indeksy osób, nazw miejscowych, bibliotek, kolekcji i zbiorów prywatnych oraz indeks rzeczowy. Do publikacji dołączone zostały

również zestawienia statystyczne przedstawiające m.in. budżet składnicy oraz liczbę tomów przechowywanych i opracowywanych w poszczególnych latach. Całość uzupełniona została reprodukcjami wybranych materiałów archiwalnych.

W pierwszym rozdziale Dehnel szczegółowo przedstawiła okoliczności powołania do życia składnicy, utworzonej w styczniu 1953 roku w dawnych pomieszczeniach książęcej biblioteki w Gotha, z której niemal wszystkie zbiory po 1945 roku wywiezione zostały do Związku Sowieckiego. Opisała również cele wyznaczone dla tej instytucji oraz jej pierwsze lata funkcjonowania. Utworzenie składnicy stanowiło odpowiedź na potrzebę zarządzania rosnącą liczbą nieopracowanych rękopisów, książek i czasopism, obejmujących materiały przejęte przez państwo niemieckie i jego agendy w latach 1933–1953.

W skład zasobów wchodziły:

- księgozbiory bibliotek uniwersyteckich, akademickich i specjalistycznych, których działalność została przerwana lub ograniczona w trakcie i po wojnie;
- księgozbiory księżnic miejskich i regionalnych;
- kolekcje przejęte w wyniku reformy rolnej i konfiskaty majątków po 1945 roku;
- biblioteki prywatne należące do niemieckich elit intelektualnych i politycznych;
- materiały zrabowane z krajów okupowanych, w tym księgozbiory z Polski, Francji i Związku Sowieckiego;
- materiały przejęte przez niemieckie oddziały specjalne;
- zasoby instytucji edukacyjnych i kulturalnych, takich jak biblioteki gimnazjalne, seminaria nauczycielskie;
- zbiory zlikwidowanych szkół, muzeów i archiwów, które zostały rozwiązane lub zreorganizowane;
- porzucone lub bezpańskie kolekcje, pozostawione bez opieki w trakcie wojny, przesiedleń lub ucieczki właścicieli;
- zbiory przejęte w ramach porządkowania opuszczonych bibliotek i instytucji;
- dublety z bibliotek.

Inicjatywa ta stanowiła element szerszych reform organizacyjnych w NRD, mających na celu na centralizację zarządzania zasobami kulturowymi i naukowymi. Kluczowym aspektem działalności składnicy była standaryzacja procesów katalogowania i redystrybucji książek oraz czasopism. W procesie wstępnej segregacji materiały klasyfikowano według ich przydatności naukowej, stanu fizycznego oraz tematyki. Materiały niekompletne, zniszczone lub uznane za nieodpowiednie dla bibliotek naukowych były eliminowane na tym etapie. Redystrybucja książek i czasopism

przebiegała zgodnie z priorytetami ustalonymi przez centralne instytucje, takie jak Deutsche Staatsbibliothek. Preferencje przyznawano placówkom o specjalistycznym profilu lub tych, które zmagaly się z niedoborami w określonych dziedzinach. W celu poprawy redystrybucji wypracowano szereg mechanizmów. Kluczowym elementem był oparty na tzw. żółtych kartach (*gelbe Angebotszettel*) system ofertowy, który umożliwiał bibliotekom zgłaszanie zapotrzebowania na konkretne zasoby. Równocześnie wdrożono system nadzoru, gwarantujący, że książki odrzucone przez daną instytucję nie były jej ponownie oferowane, co zwiększało efektywność alokacji zasobów. Centralna organizacja transportu wspierała proces logistyczny, minimalizując koszty i zapewniając ciągłość dostaw. W przypadku braku zainteresowania określonymi zasobami podejmowano decyzje o ich wycofaniu z obiegu. Książki te przeznaczano na makulaturę lub kierowano do sprzedaży w państwowych antykwariatach, takich jak Koehler & Volckmar w Lipsku. Dochody uzyskane z transakcji zasilaly budżety instytucji bibliotecznych, wspierając dalsze działania związane z opracowywaniem i redystrybucją zasobów.

W kolejnej części rozprawy Dehnel opisała proces przeniesienia składnicy do Berlina w 1959 roku oraz zmiany, które zaszły w jej funkcjonowaniu po włączeniu w struktury Deutsche Staatsbibliothek. Decyzję o relokacji motywowano odzyskaniem przez bibliotekę w Gotha części zbiorów wywiezionych przez Armię Czerwoną oraz koniecznością centralizacji zarządzania starszymi zbiorami bibliotecznymi w NRD. Proces ten wpisywał się w szerszą reorganizację bibliotek naukowych, mającą na celu zwiększenie efektywności zarządzania zasobami kulturowymi. Jednym z kluczowych zadań składnicy w latach sześćdziesiątych XX wieku była organizacja wymiany dubletów z instytucjami międzynarodowymi. Współpraca z Centralnym Antykwariatem NRD (Zentralantiquariat der DDR) umożliwiała sprzedaż książek na

rynkach zagranicznych, co zapewniało dopływ obcej waluty niezbędnej dla gospodarki planowej. Działania te miały również wymiar propagandowy w rywalizacji z RFN na rynku antykwarycznym. Autorka zwróciła uwagę na wyzwania, z jakimi borykała się składnica: brak jednolitych kryteriów oceny naukowej i historycznej wartości zbiorów komplikował ich katalogowanie i redystrybucję. Problemy organizacyjne potęgowały trudności wynikające z niedoboru przestrzeni magazynowej oraz niewystarczającej infrastruktury technicznej, co prowadziło do zniszczenia części zasobów. Ograniczone środki finansowe, wynikające z priorytetów gospodarki planowej NRD, dodatkowo utrudniały realizację długoterminowych celów. Ważnym elementem działalności składnicy było wprowadzenie regulaminów pracy: pierwszego w 1959 roku i zrewidowanego w 1964 roku. Regulacje te precyzowały procedury przechowywania, katalogowania i redystrybucji zbiorów; szczególnie nacisk położono na międzynarodową wymianę oraz współpracę z Centralnym Antykwariatem NRD.

W dalszej części pracy autorka przedstawiła działalność składnicy w latach siedemdziesiątych, ze szczególnym uwzględnieniem wyzwań organizacyjnych oraz jej roli w polityce kulturalnej i gospodarczej NRD. Po trzeciej reformie szkolnictwa wyższego (1969–1970), która zakładała likwidację bibliotek katedr i instytutów naukowych, składnica musiała zmierzyć się z napływem licznych dubletów. Analiza przeprowadzona w 1970 roku wykazała, że 55% zbiorów składnicy stanowiły druki sprzed 1945 roku; 36% książek i czasopism powojennych wydano w NRD, a 9% publikacji ogłoszonych zostało drukiem poza granicami wschodnich Niemiec. Jedynie zaś 7% materiałów uznawano za przydatne dla bibliotek, na makulaturę kierowano zaś co roku blisko 100 tysięcy woluminów. W 1973 roku składnica została przeniesiona do znacznie mniejszego pomieszczenia, co spowodowało utratę 90% przestrzeni magazynowej.

W odpowiedzi wdrożono nowe procedury, takie jak wstępna selekcja książek w bibliotekach przekazujących zasoby. Działania skoncentrowano na opracowywaniu zasobów Deutsche Staatsbibliothek. Kluczową rolę w działalności składnicy odgrywała współpraca z Centralnym Antykwariatem NRD. Eksport książek pozostawał ważnym źródłem dewiz dla gospodarki NRD. Handel książkami, będący elementem strategii gospodarczej i propagandowej NRD, wzmacniał pozycję państwa na międzynarodowym rynku antykwarycznym. Mimo licznych trudności w latach siedemdziesiątych przez składnicę przeszło około 4,4 miliona książek.

W kolejnym rozdziale Dehnel scharakteryzowała działalność składnicy w latach osiemdziesiątych, analizując jej funkcjonowanie w kontekście ustawy z 1980 roku o ochronie dóbr kultury NRD (Gesetz zum Schutz des Kulturgutes der DDR – Kulturgutschutzgesetz – vom 3. Juli 1980). Obejmowała ona szeroki zakres zabytków, w tym zbiory biblioteczne, archiwalne, muzealne oraz kolekcje prywatne, dzieląc je na trzy kategorie według wartości historycznej, naukowej i kulturowej. Eksport dóbr kultury, zwłaszcza tych sklasyfikowanych w kategoriach I i II, podlegał surowym regulacjom, wymagającym zgody Ministerstwa Kultury. Dodatkowo ustawa nakładała obowiązek rejestracji cennych zbiorów przez właścicieli, co miało zapobiegać ich nielegalnemu wywozowi.

Składnica mierzyła się z wieloma trudnościami: brak wcześniejszej selekcji na poziomie bibliotek regionalnych oraz instytutowych, której wprowadzenie postulowano w latach siedemdziesiątych, skutkowało napływem licznych publikacji o niskiej wartości; ograniczona przestrzeń magazynowa uniemożliwiała skuteczną organizację zbiorów, niedobory kadrowe powodowały opóźnienia w katalogowaniu, selekcji i dystrybucji. Działalność składnicy komplikowała także narastająca konkurencja między

instytucjami zaangażowanymi w handel książkami, szczególnie między Centralnym Antykwariatem NRD, a przedsiębiorstwem Kunst- und Antiquitäten GmbH. Konflikty dotyczyły zarówno pozyskiwania zasobów z bibliotek i instytucji, jak i sprzedaży książek za granicę. Kunst- und Antiquitäten GmbH, dysponując większą swobodą w zarządzaniu pozyskanymi środkami (np. dewizami), mogła oferować korzystniejsze warunki współpracy, co stawiało Centralny Antykwariat w trudniejszej sytuacji. Autorka podkreśliła, że różnice w regulacjach dotyczących obu instytucji istotnie wpływały na ich skuteczność i pozycję na rynku.

W ostatniej części autorka podsumowała cztery dekady działalności składnicy, przez której magazyny przeszło ponad 8 milionów woluminów. Choć część tych zbiorów mogła pochodzić z zasobów zagrabionych w latach 1933–1945, systematyczne badania ich proveniencji stanowiły raczej wyjątek niż regułę. Autorka wskazała, że w procesie opracowywania i dystrybuowania książek i czasopism zwykle pomijano kwestie własnościowe. Podkreśliła, że problematyka zwrotu zawłaszczonych przez państwo niemieckie dóbr kultury była w NRD marginalizowana. We wszystkich działaniach składnicy priorytet miała Deutsche Staatsbibliothek, która korzystała z prawa pierwokupu. Rola składnicy w NRD wykraczała poza działalność czysto biblioteczną, pełniąc funkcję narzędzia politycznego i ekonomicznego.

Warto wspomnieć o występujących na kartach książki Reginy Dehnel wątkach polskich. Autorka opisała akcję RüBePol (Rückführung der Bestände aus Polen), w ramach której w latach sześćdziesiątych do NRD zwrócono fragmenty zbiorów Pruskiej Biblioteki Państwowej, które po 1945 roku znalazły się w granicach Polski. W procesie ich przejmowania, klasyfikacji i redystrybucji kluczową rolę odegrała składnica. Dehnel przedstawiła również akcję *Slavica*, przeprowadzoną przez składnicę w latach osiemdziesiątych.

Koncentrowała się ona na opracowywaniu literatury w językach słowiańskich. Zbiory te trafiły do Deutsche Staatsbibliothek, bibliotek w Dreźnie, Lipsku i Halle oraz Centralnego Antykwariatu NRD. Dehnel wspomniała o książkach z zamkniętych po niemieckiej inwazji na Polskę we wrześniu 1939 roku polskich placówek dyplomatycznych w Berlinie, Hamburgu, Monachium i Pradze. Do Deutsche Staatsbibliothek trafiły w 1981 roku dwie książki ze stemplem „Księgozbiór Poselstwa R.P. w Pradze”¹ oraz jedna z pieczętką Konsulatu Generalnego RP w Monachium².

Liczące ponad tysiąc stron, starannie udokumentowane studium Reginy Dehnel przynosi szczegółową analizę działalności Centralnej Składnicy Starszych Zasobów Naukowych, a na jej tle prezentuje interesujące wnioski na temat polityki kulturalnej NRD. Mimo niewątpliwych zalet studium odsłania pewne niedostatki. Nadmierna szczegółowość informacji osłabia klarowność narracji, utrudniając śledzenie głównego wątku. Autorka zasygnalizowała problem ideologicznych ram, w których funkcjonowały instytucje NRD, nie dokonała wszakże ich analizy w kontekście działalności składnicy. Nie podjęła kwestii powiązań strukturalnych i personalnych między składnicą, a analogiczną instytucją III Rzeszy, osadzoną w Pruskiej Bibliotece Państwowej Centralną Wymianą Książek (Reichstauschstelle)³. Zależności dotyczyły centralizacji, standaryzacji procesu katalogowania i (re)dystrybucji książek i czasopism oraz ideologicznej kontroli nad treściami (w NRD był to bardziej

1 T. Sawicki, *Warszawa w obrazach Canaletta*, Warszawa 1927 (sygn. 36 MB 1812); S. Żeromski, *Puszcza jodłowa*, Warszawa 1926 (sygn. Zo 22321<a>).

2 *Gabrjel Narutowicz: pierwszy prezydent Rzeczypospolitej. Księga pamiątkowa*, Warszawa 1925 (sygn. Ud 4560<a>).

3 C. Briel, *Die Bücherlager der Reichstauschstelle*, mit einem Vorw. von G. Ruppelt, Frankfurt am Main 2016.

złożony problem, co wynikało z konieczności uwzględnienia potrzeb gospodarki planowej oraz polityki międzynarodowej). Analiza współpracy składnicy z innymi instytucjami, choć oparta na solidnej dokumentacji, zdominowana została przez perspektywę samej składnicy. Istotnym ograniczeniem pracy jest brak perspektywy porównawczej. Takie

podjęcie pozwoliłoby lepiej uchwycić specyfikę działań podejmowanych w NRD lub wskazać ich uniwersalny charakter (np. w państwach bloku wschodniego). Wskazane braki wyznaczają kierunki dla przyszłych badań, dla których książka Reginy Dehnel stanowić będzie solidny fundament i inspirujący punkt wyjścia.